

Ka pagulase tee kivil jätab jälje

Kalju Lepiku elu kirjanduses

Kalju Lepik. Vaid üks eesti kirjandus. Mälestusi, arvustusi, kõnesid ja vestlusi. Tallinn: EKSA, 2020. 575 lk.

Ükskord tabab see saatus iga suurt klassikut. Areenile astuvad inimesed, kes koguvad kokku kõik (või peaaegu kõik), mis ta on kirja pannud, ja avaldavad ära. Lugejateni jõuavad nii bibliograafia, loominguhetkede geniaalne tuum kui ka kõik muu. Nii on juhtunud ka Kalju Lepikuga (1920–1999).

Lepik on suurim pagulaspoet (arvan, et nüüdseks on vaidlused tema ja Ivar Grünthali osas juba lõpetatud). Ja kindlasti ka üks suuri sõjajärgse kahe kümnendi eesti luuletajaid koos Artur Alliksaare, Karl Ristikivi ja ehk ka Uku Masinguga. Tema bibliograafia korjasid Anne Valmas ja Anne Klaassen kokku juba aastal 2000. Luuletused pani Hando Runnel kokku aastal 2002 pealkirja all „Valguse riie ei vanu. Kogutud luuletused 1938–1999”. Ja *anno* 2020 lisandus suur valimik proosas kirjutatud tekste Janika Kronbergi kokkupanus. Pole küll tegu päris kogutud töödega, aga peaaegu kogutud võib öelda kindlasti. Tulemuseks on tekstikorpused, milles ca 630 lk luuletusi ja ca 560 lk muid tekste, bibliograafia peale selle.

Kogumik näitab meile esimest korda pärast bibliograafiat, et Lepik oli palju muud kui luuletaja. Ta tegi just seda, mida kogumiku alapealkiri ütleb: kirjutas mälestusi, arvustusi ja kõnesid ning pidas vestlusi.

Kohe alguses on vaja öelda, et Kronberg on teinud väga hea töö. Klassiku vääriline. Ütleksin, et lausa vastand luuletuste kogule...

Raamat algab mälestustega ennekõike lauliku lapsepõlvest. Neid on vähe ja samad mõtted ilmuvad kildudena raamatu intervjuudes. Aga nad loovad meeleolu. Järgnevad pagulasvestlused (hm, Soome-pagulane Bertolt Brecht tuleb meelde) ehk põhiliselt Lepikuga tehtud intervjuud, mida on ca 80 lk. Kõige suurem osa on pealkirja all „Kirjandusest” ehk arvustused jms, kokku ca 200 lk. Selle järel tulevad lühikesed sabad. Natuke teatrist, fotost ja arhiivist, mille juhatamine oli teadupärast Lepiku amet ja tegelikult oluline osa elutööst. Siis „Rahvas ja riik” ehk kõned ja poliitika. Ja lõpus „Tagasitulek” ehk kodumaised vestlused Lepikuga 1990–1999, mis viivad väga tihti sinnasamasse lapsepõlve punaste pihlakate alla. Saab ilus kompositsioon.

Raamatul on hea sisukord, milles ära toodud ka tekstide ilmutamise ajad (ei pea mööda raamatut taga ajama). See näitab kätte olulise asja. Nimelt võib tekstid jagada ajaliselt üsna hästi kaheks. Täpset piiri muidugi panna ei saa, aga ma paneks joone 1970. aasta peale, kui oli juubel ja ilmus lühielulugu Arvo Mägilt. Ühesõnaga, tehti kokkuvõtteid ja pandi mees paika. Pagulasvestlused jäävad suuremas osas aastaisse 1946–1971. Need on intervjuud Lepiku kui luuletajaga. Kõik muu, arvustused kirjandusest, teatrist jm, koonduvad ennekõike aastaisse pärast Lepiku 50. sünnipäeva. Kokkuvõttes võib öelda, et see on ennekõike hilise Lepiku, 1970.–1990. aastate Lepiku raamat.

Milline paistab Lepik läbi nende tekstide? Millest ta on kirjutanud? Kuidas ta on kirjutanud?

Pagulasvestlused on kõige enam lihtsalt infointervjuud selle kohta, mida luuletaja on teinud ja mis on kavas. Aga selle kõrval on jutuajamised, mida on lausa kohustuslik Lepiku uurimisel (ja ka lugemisel!) arvesse võtta.

Eriti olulised on korduvad motiivid sellest, milline on Lepiku arusaam luulest

ja luuletamisest. Olgu siis nooruse kuulutus aastast 1948, et „meil”, st esikkogud avaldanud Lepikul ja Raimond Kolgil, ei ole midagi pistmist sürrealismiga, me „eitame seda kirjandust ja kirjandusvoolu” (lk 55). Või sõber Kolgi intervjuud „„Ronk on laululind” autor” (1961) ja „Inimsuse ja vabaduse poolt” (1965), kus Lepik toob välja väga olulisi arusaamu. Kolk oskab küsida. Või siis tagantjärele seletamised, nagu 1980. aastal ilmunud Arvo Mägi usutlus, milles Lepik räägib enda pakutud perioodidest oma luules ja oma luuletamise meetodist, tõstes esile käsitöö, teooria tundmise, teadlikkuse (lk 108–109). Või ehk tuntuim lugu sarjast „Kuidas kirjanikud kirjutavad” (1983, lk 113–114). Lisaks nt pikk intervjuu Sirje Ruutsoole aastal 1989 (lk 128–140).

Loomulikult võib igaüks luulet lugeda, nagu ta soovib. Aga sürrealismi eitamise taustal on huvitav lugeda Lepiku luulet kümnekond aastat hiljem. Ja mulle tundub, et kui luuletaja ise rõhutab käsitööd ja teadlikkust, siis oleks mõttekas lugeda tema luuletusi tema enda mõtete taustal. Kuigi tõlgendus võib olla väga erinev. Olgu siin näiteks isiklik hetk, mille pakub Lepiku vaade „Musta laulu” kohta „Marmorpagulases” (1968). Tema järgi on see lihtsalt must plekk, sest mõru mõtte puhul saab sõna otsa, jääb vaid must laik (lk 96). Mina olen seal näinud hoopis muud: musta põldu või hoopis Malevitši musta ruudu arendust.

Sulgudes. Ei saa jätta mainimata, kuigi lugu on ammu tuntud. „Merepõhi” (1951) pidi esmalt kandma pealkirja „Ma armastan neegritari” (lk 63), mis viitab samanimelise tsükli samanimelisele luuletusele („All sadamas on veinibaar, / kus tantsib võõras neegritar.”). Selle pealkirja pärast loobus kirjastus Orto kogu välja andmast, kuna selle omaniku sõnul olla neegreid Ameerikas nagunii vastikult palju. Aga luuletus on väga hea armastusluuletus. Kas tasub lugeda? Ainult neil, kelle südames on

armastus, ajus sügav keeletunne ja puuduvad poliitkorrektori läbipaistmatud silmaklapid. Samas intervjuus muuseas on lause selle kohta, et autor ei pea õigeks, et teose pealkirja muutmiseks võiks ettekirjutusi teha keegi teine kui autor ise. Lugeses tuli mulle meelde Sveta Grigorjeva luuletus sellest, kuidas ta saab lapsi neegriga. Mis ajas marru rahvuslased, aga seni ei ole veel miskipärast ajanud marru poliitkorrektsid uusmoraliste (või ma pole seda lihtsalt tähele pannud). Sulud kinni.

Kodumaavestlused raamatu lõpus on ennekõike muljetest, elust ja endast. Seal on muidugi palju infoküsimusi pagulusest, mis tollal oli uus ja tõepoolest huvitav teema. Aastaid hiljem paneb suur osa sellest muidugi õlgu kehitama, aga ikkagi leidub tihedaid ja olulisi tekste. Ehk mõned, mis mulle tagantjärele sisukamad tundusid: Sirje Maasikamäe (1993, lk 488–490), Arno Oja (1993, lk 491–493), Mart Raudsaar (1995, lk 501–509), Vahur Mägi (1995, lk 515–523). Ja loomulikult on seal olulist teavet ajalookirjutajale, nt täpsed nimed, kellega kodueesti kirjanikest just Lepik kohtus ja millal (lk 537–539).

Raamatut lugedes paistis väga teravalt silma, kui palju oleneb usutluse tulemus ajast ja küsitajast. Lepikuga tehtud intervjuude seas ei ole kuigi palju selliseid, milles küsitaja tahaks avada midagi sügavat. Pigem on need info- või isikuintervjuud, mis ei kaevu loomingu ja mõtete sügavusse. Samas on näha, kuidas kodueesti intervjuud lähevad ajaga sisukamaks ja Lepik ise kriitilisemaks nii rootslaste kui ka Eesti ja selle kirjanduse suhtes (vt repliike lk 546, mis on öeldud aastal 1999). Muidugi võib vastaja ajada küsimustele vaatamata oma liini, aga Lepik nii ei tee. Temalt saab vastused neile küsimustele, mida küsitakse. Ja siis paistab väga silma see, kui küsitaja viib vastaja suurte teemade juurde. Nagu eriti Raimond Kolk ja Sirje Ruutsoo. Lõpuks, Lepiku enda tehtud intervjuud on lihtsad infointervjuud.

Raamatu tuuma moodustavad arvustused, kirjutatud enamasti 1970.–1980. aastatel. Lepik arvustajana on ennekõike lühikirjutaja ja tutvustaja, mille on suuresti ette määranud avaldamiskohad, pisikesed pagulaslehed. Aga selge on ka see, et ta ei ole pürginud nt ajakirjadesse, mis lubanuks pikemaid tekste.

Need arvustused jagunevad üsna selgelt kaheks: ühele poole jääb proosa, teisele luule. Proosast kirjutades pakub Lepik kirjeldusi ja lühikesi ning üldiselt positiivseid hinnanguid. Need on soovituskirjad, kui kasutada ühte tema enda sõna (lk 234). Sama muuseas kehtib amatööriluule kohta, kus ta püüab näha ka kesises midagi head, nagu nt Elmar Pettai puhul (lk 243).

Asi muutub täiesti teiseks, kui Lepik kirjutab tema jaoks tõsiselt võetavast luulest. Lepik ise on teadlik luuletaja, alates teadlikust keskendumisest luulele, et saavutada võimalikult täiuslik väljendus ühes põhiliihis. Ta on teadlik poetikas, terminites, ajaloos, tehnikas. Ja samal ajal on ta ikkagi luuletaja, kellele on tähtis meeleolu, assotsiatsioonid jms. Ta võib kirjeldada täpseid ja lühikesi meeleolusid. Ta võib mõnikord lihtsalt tõsta esile mõne luuletuse, kuulutada seda, nagu Heiti Talviku „Dies irae (1934)” („Hädalipp kas vinnata varda...”), mis on tema jaoks pagulasnooruse parim lipukiri (1951, lk 194). Aga ta võib kirjutada ka oma põhjalikke luuletehnilisi teadmisi demonstreerides. Eriti hästi tuleb see esile klassika puhul. Olgu ilunäiteks Grünthal-Ridala „Talvise õhtu” sügavalt kirjandusteaduslik analüüs, ilmunud juba aastal 1955 (lk 178–179). Seal leiame nt heksameetri ja daktüli, graafilise asetuse ja rütmisümmeetria, sisepausid ja koma, mis sisepausi sisse juhatab. Või siis kümme aastat hilisem arvustus Henrik Visnapuu „Kogutud luuletuste” esimese köite kohta, mis räägib ainult (!) „Hõbedastest kuljustest” (lk 184–188). Sealjuures armastab Lepik hirmsasti tsitaate, tsiteerides lõpmatult nii katkeid kui ka terveid luuletusi.

Sellega on raamatu tuum läbi. Teatrist kirjutamine on pigem juhutöö, milles taas palju positiivseid sõnu, ka amatööride kohta. Arhiivijutud on ülevaated, millele lisandub väitlus omaaegse Tartu ülikooli raamatukogu direktori Laine Peebuga, mis jääb praegu lugedes üsna krüptiliseks.

Huvitavamad on kõned, mille seas kaks avaldamata teksti, kõned vabariigi aastapäeva aktusel 1969 ja 1970. Need on täis fakte, tsitaate, lugusid ja luulet. Sealjuures on need äratuntavalt luuletaja kõned, kes suudab luuletused elama panna (erinevalt mõnest kohalikust presidendist-luulearmastajast).

Vaid kaks kommentaari. Esimene. Programmiliselt olulised on Lepiku seisukohavõtud kodumaisest ja pagulaskultuurist. Näiteks ettekandes aastal 1965: eesti kultuur on üks, samas pagulaskultuur ei ole „mingisugune terviklik nähtus” (lk 398–399). See on vastu astumine nii ultraparempoolsetele pagulastele, kes ei teinud vahet, kes on kes Eestis, kui ka neile, kes kuulutasid ka „kultuuripolitrukkide hundikarja” kultuuri eest seisjateks. Aga selle kõrvale sobib jutt sellest, kuidas Eestis jagati pagulasi kaheks, ausateks ja mitteausateks, või siis ühtseks „tondikarjaks” (lk 405). Kuidagi sarnane on see pagulaste endi tehtud kodueestlaste jaotusega...

Teine ja olulisem. Siin on vaid üksikud aastapäevaesitused, see jätab poliitilisest Lepikust vale mulje. Tegelikult on Lepik väga sõnavõtja. Just tema on kirjutanud selgelt poliitilisi seisukohavõtuluuletusi eri ürituste puhul. Aga see oleks eraldi teema.

Kuidas ma selle kokku võtan?

Raamatust leiab väga palju olulist, mis seni oli kusagil laiali. Hulk Lepiku seisukohavõtte ja taustateadmisi, mida tuleb edaspidi hoolega arvesse võtta. Mitu luulearvustust-analüüsi, mis näitavad Lepikut uuest ja sügavast küljest ning mille üle tasub mõelda tema enda luulet analüüsid.

Raamatus on palju mõtteid ja üsna palju ka mõttekordusi, sealjuures alati

mitte just olulistes asjades. Kindlasti oleks saanud hakkama ka õhemaga. Aga norida pole mõtet. Suured autorid tuleb tuua ette kogu nende ilus ja aus („Kelle sahtliprahti turule ma tõin...”, Jüri Üdi). Tuli meelde üks lause, mis omistatud Jaan Krossile, kellele toimetaja üritanud kord ettevaatlikult vihjata, et ta avaldab oma „Vahelugemistes” sisult korduvaid tekste. „Ma dokumenteerin,” vastanud Kross. See raamatki dokumenteerib.

Kas raamatust tuleb välja saatesõnas öeldud Lepiku loomingu monoliitsus, mille sünonüümideks on pakutud ühtsust ja terviklikkust (lk 14)? Kas Lepik ajab luules ja proosas sama asja ja teeb seda sama poeetikaga, nagu on pakkunud Maie Kalda, kellele toetub Kronberg? Ma ei arva päris samamoodi.

Esiteks. Kindlasti ajab Lepik nii luules kui ka muudes kirjutistes paguluse ja eesti kirjanduse asja. Aga erinevus on mu arust olemas. Aastal 1965 on Lepik mitu korda kuulutanud oma kõige olulisemat luuletajaks olemise mõtet: luuletaja ülesandeks on olla „vabaduse ja inimsuse kõnemees” (lk 85), jääb nende luuletajate loomingu, kes kõnelevad ja kirjutavad „inimese ja ta vabaduse nimel” (lk 84). Lepiku kirjutiste ja ühtlasi selle raamatu teema ja tooni määrab muu. Sellele viitab Lepik seal samas: „Pagulaskirjanik on omamoodi surmamõistetud, kes ei tea oma surmapäeva” (lk 86). Nii paistab sellest raamatust välja ennekõike kohustus hoida pagulaskultuuri. See on pagulaskultuuri hoidja raamat, mis näitab, et ka surmamõistetuna tuleb elada.

Teiseks. See on positiivne raamat. Kriitik Lepik on positiivne. Tema roll on hoida positiivset hoiakut pagulaskultuuri suhtes. Ta on aeg-ajalt kriitiline, aga neis tekstides mitte kunagi sel viisil ja määral kuri või sapine nagu paljudes oma luuletustes, kas või „Kollastes nõmmedes” (1965) ja „Mar-

morpagulases”. (Neis kogudes tulevad teravalt välja Lepiku sapi põhjused: ideaalid on vahetatud raha vastu, sisu on vahetatud vormi vastu. Ja järsku tuleb meelde, et Lepiku lemmik oli Gustav Suits ja just tema „Kõik on kokku unenägu”, Suitsu sapine kokkuvõte.)

Kolmandaks. Kuigi selle raamatu tuumaks on arvustused, mis ei ole just rahulik žanr, on Lepik arvustades rahulik. Ennekõike rahulik. Tema toon ei tõuse peaaegu mitte kunagi, kui ehk välja arvata kõnede nõukogudevastane pateetika. Aga seda ei saa mitte kuidagi öelda vägagi kirgliku luule-Lepiku kohta. Lisaks, luuletaja Lepik on siiski sürrealismi pärliline, kui varane luule välja arvata. Sealjuures on ta teadlik looja (nagu ka teadlik sürrealist Laaban). Aga kriitik Lepik on sürrealistlikust assotsiatsioonide voogamisest kaugel.

Ühesõnaga, ma ei taha kasutada seda monoliidi-sõna. Mu arust paistab ka sellest raamatust välja see, mida olen varem mitu korda öelnud/kirjutanud. Tähtis on sise-mine pluraliteet. „Innere Pluralität”, ütles Betti Alver Novalise fraasiga Eduard Vilde kohta. Lepik oli prohvet ja mängumees. Ta oli poliitik ja metafüüsik. Ta oli kannataja ja võitleja, sarkastik ja melanhoolik, kirglik ja rahulik, jumal ja kurat.

PS. Kronberg on pannud kogumiku pealkirjaks „Vaid üks eesti kirjandus”. See on programmiline lause, mille üle mõtlemine nõuaks omaette esseed. Lepik ise on selle lahendanud n-õ dialektiliselt. Kirjandus on ühtne selle kaudu, et eesti kirjaniku elukoht ei ole oluline. See võib olla Rootsis või Eestis või hoopis mujal. Aga kodueesti ja pagulaskirjandust kirjanduslooliselt ühte liita on „võrdlemisi võimatu ülesanne” (lk 486) või neid ei saa „kunagi üheks liita” (lk 531).

TIIT HENNOSTE